

Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet. 1

SAMLAREN

TIDSKRIFT FÖR SVENSK
LITTERATURHISTORISK
FORSKNING

Ny följd. Årgång 2

1 9 2 1

UPPSALA 1922

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

RYDBERGS ROMANFRAGMENT "BENONI STRAND" OCH FEMTITALSLIBERALISMEN

AV

VICTOR SVANBERG

Av den ofullbordade romanen Benoni Strand har Warburg tryckt ett fragment, kapitlen 1—4, och den redigaste planen.¹ Jämte originalen till dessa finnas i Kungl. bibliotekets handskriftssamling en variant av början och fyra utkast innehållande exposéer över hela romanen eller delar av den.

Dateringsproblemet löser jag på följande sätt.

Renskriftstilen i det yngsta fragmentet är otvivelaktigt äldre än 1860-talet. Om romanens tryckfärdiga inledning varit senare än sommaren 1857, skulle titelbladet säkerligen ej fått sakna den rekommendation, som pryder Siste athenaren och handskriften till Pierino Corsi: "förf. till Fribytaren på Östersjön". I brev från 1855 till decenniets slut har Rydberg hållit sin förre lärjunge Rudolf Ström à jour med sina större litterära planer. Det vore egendomligt, om han glömt just Benoni Strand, vari han med kärleksfull omsorg utarbetat en pojkes historia.

Vad man känner av Rydbergs produktion från femtitalets sista år, är av annan art: historiska romaner och förarbeten till kulturhistoriskt författarskap. De vandrande djeknarne (1856) är hans sista samtidsskildring, bortsett från reseskisser och personliga minnen. Det är möjligt, att Benoni Strand då ännu sysselsatte honom. Två år längre tillbaka väntar den tomma platsen för en större

¹ V. RYDBERG, *Skrifter* VIII (1898), sid. 147—189; K. WARBURG, *Viktor Rydberg* (1900) I, sid. 356.

tendensroman, omtalad såsom varande under arbete av brodern Carl 6 juli 1854 och av vännen Liberg 26 juli s. å. Liberg skriver: "Du lycklige, som efter hvad jag hört håller på med en stor tendensroman. Åh, jag är viss, att om du rätt lägger in all din förmåga derpå, skall den romanen göra dig ett frejdadt namn" (Warburg I s. 163—65).

Warburg har föreslagit att placera Benoni Strand här. Men han ifrågasätter också dess identitet med den försvunna romanen "Brott och vedergällning". Av detta opus hade första delen 1851 skickats till Hierta, som antagit det till följetong i Aftonbladet, och Carl Rydberg hade läst även andra delen (av fyra). Om romanen inte gömmer sig under annat namn i någon landsortstidning, torde den ha gått förlorad för sin författare liksom för eftervärlden.¹ Detta tvingas man att anta, även om Benoni tänkes vara en bearbetning. Varför skulle han annars behövt börja på nytt med utkast, av vilka ett, som representerar ett tidigt stadium i intrig och namngivning, leder handlingen fram till år 1852?

Man har således alls ingen skyldighet att tro, att Rydberg stuvat om "Brott och vedergällning" till "Benoni Strand". Den äldre romanen var utan tvivel liksom "Vampyren" en vårdslös improvisation, skriven — såsom brodern uppger — för att skaffa respengar till Uppsala.² De noggranna förstudierna till Benoni vittna däremot om ett verk, varpå författaren lagt in "all sin förmåga", för att använda Libergs uttryck. Med risk att allt för mycket pressa uttrycken kan man sammanställa vännens förhoppning om ett frejdat namn åt författaren med det faktum, att namnet Victor Rydberg verkligen står att läsa på första sidan av det största fragmentet — ett nytt och djärvt steg utöver hans tidigare signaturstadium.

Om man slutligen överväger det enda vi känna av den äldre romanen, nämligen själva titeln — "Brott och vedergällning" — så finner man, att den passar på den yngre, endast om vedergällning

¹ Någon följetong med detta namn har jag inte kunnat finna i UUB:s bestånd av svenska tidningar från början av 1850-talet

² WARBURG I, sid. 135 o. 100.

får fattas i kristet ironisk betydelse. Ty Benoni löser intrigens knut genom att gifta sig med sin kusin och så komma i besittning av sitt arv, som han kunnat på rättslig väg kräva av farbrodern, romanens avslöjade skurk. Det är troligt, att i romanen av 1851 utövats en på helt annat sätt raffinerad hämnd — någonting i stil med den jämnåriga "Positivspelarnes" upplösning, där boven torteras med eld och gift.

Då Warburg alternativt föreslagit Benonis placering på detta tidiga datum, så sammanhänger det med att han betonar dess karaktär av sensationell brottmålsroman. Han synes också anse, att den äventyrliga intrigén svär mot den Dickensliknande realistiska samhällssatiren. Det kan erkännas, om man blott gör klart för sig, att båda dessa element och deras inbördes spänning finnas även hos Dickens. Man måste komma ihåg, att den samtida kritik och publik, som fann Dickens naturlig och måttfull, inte kunde jämföra honom med en senare högt uppdriven naturalistisk konst, utan tog sin tillflykt till honom från den franska fabriksromanens och Bulwers dubbelt rafflande effekter. Även en modern läsare, som kommer från ett studium av Sue, frestas att kalla hans engelske medtävlare subtil. På oss verka Oliver Twists motiv romaneska och dess psykologi grov. Men tag till jämförelse Sue's "Martin, l'enfant trouvé", som på samma sätt kontrasterar samhällets sedefördärv mot ett lidande barns oskuld. Dess hjälte är en gosse, som bevarar sin själs renhet, ehuru han uppfödes i djuriskt tillstånd på tu man hand med en drinkare och därefter råkar i händerna på en cirkusdirektris, som ömsom torterar och förför sina späda offer o. s. v.

Gradskillnaden mellan Sue och Dickens är en god mätare på vidden av klyftan mellan Positivspelarne och Benoni Strand. Båda romanerna blanda samhällskritik och spännande intrig. Men den enas skärande toner — slutscenen har nyss antytts — äro i den andra så märkbart dämpade, att jag vågar uppföra denna olikhet såsom skäl att datera Benoni Strand till en senare tidpunkt än Positivspelarnes tillkomst.

Min analys av romanen utgår från denna förutsättning, men

jag hoppas, att dess resultat skall bestyrka detta inre kriterium på dateringens riktighet.

Jag skall försöka visa, att den förutsatta förändringen i Rydbergs romanstil mellan åren 1851 och 1854 kan ses såsom utslag av en allmän strömning, som går genom tidens idéer eller stämningar och bildar epok både politiskt och litterärt.

*   *

Februarirevolutionen och dess avläggare blevo idel nederlag för de frisinuade idéerna.

Under den reaktion, som följde i revolutionens spår utomlands och här hemma, blev det liberalernas tur att hålla sig på defensiva. Liberalismen fick tid och anledning till självprövning. Kritiken gick naturligtvis ut över de förut ledande, som syntes ansvariga för nederlaget.

Den franska liberalismen, 1840-talets idol, förebråddes ofruktbar negativism, ytlighet eller feberaktig utopi; man skrev dessa brister på folklynnets konto eller förklarade dem ur det rabiata motståndet i detta kontrasternas land. England däremot tycktes med arbetarlagar och frihandel hela svårare sår än dem kontinenten blott förvärrat genom revolutioner. England framstod såsom liberalismens sista hopp i Europa.

I inrikespolitiken faller 50-talets insats dels på de praktiska, kommersiella reformernas område, dels inom den rena idékampen, framför allt kampen för religionsfrihet. De politiska vitalfrågorna avskrevos ingalunda, men man fann tröst under vindstillan i övertygelsen, att deras lösning icke var förutsättning för andra reformer, utan slutmål, som skulle vinna på omsorgsfull förberedelse. Det franska referendum, som Napoleon III ledde till sin fördel, begagnas t. ex. att illustrera läran, att centralisationen efter franskt mönster måste ersättas av kommunal självstyrelse efter anglosaxiskt, samt att allmän rösträtt är en illusorisk fördel

utan en djupgående intellektuell och moralisk uppfostran av massorna.¹

Femtitalets svenska liberalism får på detta sätt en ganska utpräglad egenart, och dess mest typiska representanter voro mera medvetna därom än om sin skuld till sina föregångare. De kände sig stå i motsats till fyrtitalets våldsamma och kaotiska reformatorer och förbisågo gemenskapen i den idealistiska grundsynen. Likaså reagerade de mot trettitalets skeptiska och intressebetonade opposition utan att värdera överensstämmelsen i praktiska syften.

Nyorienteringen markeras nämligen skarpt av nya krafters ingripande.

Den Almquistiska katastrofen drog med sig Hiertas tillbakaträdande. Därmed voro de båda män ur spelet, som vardera personifierat den inflytelserikaste publicistiken under ett av de båda föregående decennierna. I viss mån kom i stället den moderatare stockholmsliberalism till heders, som förut levat i Hiertas skugga; Dalman, Dagligt Allehandas redaktör, ingick nu som medarbetare i Aftonbladet. Men ledarna kommo från annat håll. Hiertas närmaste efterträdare blev Bergstedt, som förut redigerat Uppsalaorganen "Frey" och "Tidskrift för litteratur". Hans anglosaxiska sympatier och hans moralism äro lätt gripbara; det är nog att citera hans ord om puritanismen, att den "gjort det menliga samhällets frihet större tjänster än alla Frankrikes barrikadstrider" (Tidskr. för litt. 1851, sid. 28). Bergstedt invecklades betecknande nog — 1853 — i en våldsam polemik med en av de framhårdande liberalerna av äldre årgång, Sturzen-Becker i Öresundsposten.

Sedan Bergstedt 1855 dragit sig tillbaka, övertogs Aftonbladet inom kort och för längre tid av Sohlman. Också han var uppfödd i den "aftonbladistiska ormgård" i Sörmland-Närkes nation, som

¹ *Aftonbladet* 4 aug. 1852. Utom de exempel på denna förskjutning, som i det följande skola lämnas, måste jag här inskränka mig till en uppräknig av några beläggställen: *Frey* 1849, sid. 31 och 1850, sid. 98; *Tidskrift för litteratur* 1851, sid. 1—11 och 375—77; *A. B.* 1852: 2, 8 o. 10 jan., 5 mars, 2—3 juni, 27 sept., 28 okt., 10 dec.; *A. B.* 1853: 19 maj, 23 aug.; *A. B.* 1854: 2 jan.; *A. B.* 1855: 22 jan.; *Bore* 13 jan., 24 mars 1851; *Göteborgs Handelstidning* 16 okt. 1852 och 17 jan. 1853.

Geijers avfall väckt till liv, och liksom Bergstedt hade han gjort sina publicistiska lärospån i Uppsala (med Studentbladet). 1851 redigerade han "Bore" och formulerade klart den nya parollen. Han fordrade en "pressens regeneration" och levererade skarp och principiell polemik mot de fallande storheterna. Enligt Bore 20 juni 1851 hade Almquist "ehuru på ett mera oklart sätt än förkunnarne af sinnlighetens evangelium i andra länder, angripit äktenskapets och familjelivets helgd" och "på kristendomens bekostnad velat bana rum för en ytlig och vinglig rationalism — — —". Och en månad senare, 29 juli, heter det om Hierta med anledning av "hetsjagten" mot honom i vissa andra tidningar:

Ehuru till största delen i dagens speciella frågor sträfvande till samma mål, som nämnde blad, stå vi dock i det hela taget på en något olika grund, i det vi tillhöra en yngre liberal skola, som icke stödjer sig på den Fransyska encyklopedismen, utan betraktar nationalitet och religiositet såsom tvenne viktiga momenter uti och för samhällsutvecklingen.

Till dessa huvudstadspubicister sluter sig Hedlund. Efter ett kort interregnum övertog han Göteborgs Handelstidning, landsortens största, sedan Sandvall anträtt färden över Atlanten ett par månader före sin publicistiske lärofader Almquist. Hedlund varierar i någon mån den nya typen. Han hade stått i förbindelse både med Hierta och med 40-talets socialistiskt orienterade ytterlighetsmän. Men även hans liberalism hade för alla tider fått sin prägel i Geijers Uppsala.

I dessa lärjungar triumferade Geijer över den tidningsliberalism, som från avfallet till hans död motvilligt erkänt men aldrig fruktbart accepterat honom. De nya männen däremot, som smädade Almquist, underlätto icke att bekänna Geijer.

Innan jag går över till att söka ställa in Rydberg i denna rörelse, skall jag ägna några ord åt dess parallellfenomen i vad som rör skönlitteraturen.

Bergstedt, fiende till all romantik, fransk såväl som tysk, och Almquists ovevklige antagonist, talar 1851 om en realistisk reaktion mot den estetiska subjektivismen:

Den kan sägas börja med Geijers s. k. affall, den fortgår genom en växande benägenhet för praktiskt historiska och exakta studier; den har hos ungdomen varit underhjelpt genom en tilltagande bekantskap med Danmarks och Englands rika och gedigna litteraturer. (Tidskr. för litt. 1851, sid. 114.)

Sohlman startar 1852 "Nordisk Tidskrift", redigerad efter erkänt engelska principer, och utför där sin konkurrens och meningsfrändes teori, bestyrkt med exempel, som jag f. ö. själv observerat, innan jag fann denna samtida sammanställning:

Om ett Fransyskt och ett Tyskt inflytande vanligen nämnts såsom karakteriserande för de båda föregående epokerna, så torde måhända en öfvervägande Engelsk inverkan blifva ett af dragen i den nya litterära periodens karakteristik. — — — Det har nyligen å annat ställe blifvit anmärkt, att man ungefärligen från tiden af Geijers s. k. affall kan räkna uppkomsten af en reaktion hos den vetenskapligt bildade ungdomen mot den estetiska odling, som hvilar på den romantiska skolans inflytande. — — — Det är ett sträfvande att komma från Tyskhetens klemiga och själf förtärande subjektivism och från dess för sig själf och andra oklara djupsinnighet till en ädel realitet, till det sedligt kraftfulla och lefvande, till objektivitet och klarhet. Måhända är det orätt att kalla denna riktning Engelsk, men vi begagna detta namn endast i brist på något annat, och emedan det dock i alla händelser måste innebära *någon* sanning, då det nya sträfvandet otvetydigt står i samband med ett vaknande intresse för Englands litteratur och förhållanden. Studiet af den nya tidens största dramatiska skald, Shakespeare, har börjat bedrifvas med en värma och kärlek, som är helt olika den nebulösa och affekterade förgudning, som den nyromantiska skolan i inskränktare mening egnade honom. Hagberg har nyligen fulländat en öfversättning af Shakespeare, som är den stora skalden fullt värdig och utan tvifvel den bästa, som något land kan uppvisa. B. E. Malmström har på sednare tider framlaggt flera prof på omfattande och grundliga studier af Englands äldre och nyare litteratur, hvilka säkerligen ej blifva utan inflytande på hans framtida verksamhet, af hvilken den Svenska vitterheten har rätt att fordra och hoppas så mycket.* Bekantskapen med Englands gedigna litteratur tilltager med hvarje dag; äfven i behandlingen af de sociala frågorna spåras en engelsk inverkan,

* Mycket i Runebergs lyriska dikter har, oaktadt all originalitet, i anda och ton slägttycke med Thomas Moore, Robert Burns m. fl. Britiska sångare. Runeberg lär dock, efter hvad vi hört från säker hand, icke ega bekantskap med Englands litteratur. (Sohlmans not.)

och flera af våra utmärktare yngre och ungdomligaste författare hafva nyligen besökt England och Nordamerika och äro sysselsatta med arbeten öfver den Anglosachsiska stammens anda, förhållanden och institutioner.¹ I Danmark märkes samma riktning. (Nord. Tidskrift 1852, sid. 39—40.)

Det är särskilt i fråga om romanen, som denna smakförskjutning är märkbar.

Sedan mitten av 1840-talet hade den franska fabriksromanen varit det bestämmande mönstret för tidningsföljetongernas och läsebibliotekens massproducenter. Man kan tala om en verklig Suefeber hos författare och kritiker. Några nyktra Stockholmsrecensenter, som Theorell och Sturzen-Becker, torde ha varit de enda, som blevo oberörda av epidemien. Den smittade inte bara Almquist utan för ett ögonblick t. o. m. den akademiska vänstern i Uppsala, med B. E. Malmström och Bergstedt i spetsen. Malmström kallade *Mystères de Paris* "det märkvärdiga konstverk, hvarmed Sue öppnat en ny bana för den moderna dikten". En jämförelse med Hugo, Voltaire och Le Sage utfaller till Sues fördel. (Intelligensblad 1844, sid. 273 o. ff.) Bergstedt sympatiserade med den sociala tendensen — det nya i dessa Sues verk utöver den föregående franska skräckdiktningen — men han ställde sig från början kritisk i fråga om konstnärligheten. (Intelligensblad 1844, sid. 41 o. ff.) Två år senare hade Malmströms förtjusning givit vika för avsky över Sues vidriga och perversa motiv. Vid denna avvisande hållning stannade den akademiska kritiken, och den sekunderades kraftigt av Theorell i *Vinterbladet* och *Dagligt Allehanda*.²

Det var emellertid först på 1850-talet denna kritik slog sina stora slag och verkligen vände opinionen från kulturn av det romaneska. Särskilt Bergstedt gjorde tjänst som genrens skarprättare.

¹ Sohlman åsyftar givetvis Fredrika Bremer, Bergfalk, Siljeström och kanske Bergstedt.

² Malmström i *Frey* 1846, sid. 340. Theorell redan i *Vinterbladet* 1845, sid. 429. Almquists svar *Aftonbladet* 17 okt. 1846 och 17—19 juni 1847. Det var efter ett tidigare angrepp av Theorell som han utgav *Smaragdruden* för att vara parodi på Sue. (*Jönk. Bladet* 30 dec. 1845). Avsiktliga parodier voro Sturzenbeckers bidrag till kampanjen. Ett prov är avtryckt av SYLWAN, *Sturzen-Becker*, sid. 187. Redan i ett resebrev till A.B. 9 sept. 1844 skämtar han med banditromantiken och Almquist.

Titeln på en uppsats av honom — "Den usla litteraturen" — blev ett slagord, som ofta möter i de närmaste årens press. Det var en vidräkning med smutslitteratur från romaner till ungarlskalendrar; i förbifarten stämplades verk av fru Carlén (och Palmblad) såsom osedliga (Tidskrift för litteratur 1851, sid. 367).

Räfstens fortsättning efterlystes, när Bergstedt övertagit Aftonbladet, där, som Handelstidningen 30 mars 1852 uttryckte sig, "den usla litteraturen" i många år haft sin mäktigaste skyddspatron — nämligen Almquist.

Med Carlén drabbades den våldsamt psykologiserande romanen i Balzacs fotspår. Återstod skräckromanen med social och politisk tendens — den grupp, dit Rydbergs 'Positivspelarne' hör. Bergstedt valde sitt offer med omsorg. Till de båda relativt originella Sueimitatorerna Almquist och Blanche hade sällat sig plagiatorn och den omedvetne karikatyristen i Ridderstads person. I Aftonbladet 13 aug. 1853 lästes en nedgörande recension av Ridderstads senaste verk, "Far och son".¹ Romanen är ett frenetiskt försök att härleda svenska folkets alla sociala och sedliga brister ur brännvinet. Den visades vara ett läggspel av osmälta Sueremiscenser, och därigenom misstänkliggjordes tendensvärdet inte mindre än det konstnärliga.

Recensionen fattades som ett dråpslag mot hela genren. Ridderstad klagade några år därefter i brev till Bergstedt, att Aftonbladets kritik dödat den svenska diktningen; han räknar upp en rad författare, som den skulle ha bragt till tystnad.² Påståendets sanningsgrad är den, att de åsyftade författarnas tystnad i de flesta fall följdes av verk i ny stil. Ridderstad själv begränsade sig till den historiska romanen, där extravaganserna lättare tolererades. Det samma kan sägas om den Rydberg närstående Herman Bjursten. Blanche gav 1851 ut sin sista stora roman och återvände före decenniets slut till den anspråklösare och gedignare diktart, som han före Suefebern odlat i Freja: novelletten, oftast med Stockholmsmotiv. Ungefär samma utveckling genomlöpte Kiellman-

¹ Recensionen är osignerad men utan tvivel skriven av Bergstedt.

² Brev 5 mars 1856, i bibliotekarie J. Bergstedts ägo.

Göranson. Fru Carlén skrev efter sju års uppehåll en ny roman, Ett köpmanshus i skärgården, övervägande hållen i den humoristiska genre, vilken en och annan kritiker redan på 40-talet skilt från hennes romaneska.¹

Vid ett sådant tillfälle tog sig Theorell anledning att prisa Dickens' enkla och sunda realism. Denna hänvisning till Dickens såsom mönster är, så vitt jag kunnat finna, enastående i 40-talets litterära kritik. Vanligen saknas han i uppräknningar av de ledande europeiska romanförfattarna. På sin höjd nämns han i förbigående eller offras åt Sue — så i de ovan berörda uppsatserna av Malmström och Bergstedt 1844. Hans rykte och hans verk hade visserligen redan i slutet av 30-talet nått Sverige,² men några år senare dukade han under i konkurrensen med den franska fabriksromanen. Först när dess roll efter ett årtionde var slut, kom han åter till heders.

Man skulle kunna studera denna vågrörelse hos periodens "sociale" diktare par préférence, Onkel Adam. När han på 40-talet slog igenom, skrev han i två olika manér, vilkas växling är märkbar särskilt i hans novellsamlingar. Det ena, det till ursprunget äldre, är en relativt beskedlig, ofta glad satir över adelns och borgarnas sällskapsliv. Det andra manéret breder sig i studier i underklassens misär. De äro hållna i den lägre franska romantikens grella kontraststil, som under utvecklingen från små noveller fram till stora skräckromaner alldeles överflyglar ett spirande inflytande från engelsk realistisk prosakonst. Så är novellen "De begge ringarna"³ ett patetiskt kompendium på Oliver Twist, utan ett grand av förebildens humor. Det är Dickens översatt till Sue; och en roman sådan som "Penningar och arbete" (1847) är till hela sin anläggning ett systematiskt och fasaväckande tvärsnitt genom samhället i den franske "banbrytarens" stil.

Onkel Adam var den prosaist, som slapp lindrigast undan i

¹ *Aftonbladet* 23 sept. 1841 (Sturzen-Becker) och 21 okt. 1842; *Vinterbladet* 1844, sid. 107 och 1845 sid. 347 (Theorell).

² *Eos* 1839, n:r 77—79, presenterar honom i de mest entusiastiska ordalag.

³ *Aftonbladet* 1842, 1 juni f. Omtryckt i *Parelleler*, Gbg 1846.

räfssten med den urartade romanen, men även honom drevo 50-talets första år till nydaning. Dessa år äro i hans utveckling startpunkten mot en förenkling, som i sinom tid skulle föra honom till diktning för barn. Tills vidare yttrade sig denna förändring som en sammansmältning av de båda element, vilka dittills stritt om väldet i hans författarskap. Det är tydligt, att denna process försiggått under inverkan från Dickens. I "Herr Simon Sellners rikedomar" (1853) påminnes man gång på gång om tidens vändning mot engelska ideal. Denna roman är också att döma av vissa överensstämmelser en direkt förebild för Benoni Strand.¹

Analysen av den Rydbergska romanens närmaste förutsättningar har emellertid att börja med den förut belysta politiska situationen.

* * *

Den svenska liberalismens kris i början av 50-talet har Rydberg bevittnat på nära håll. Och han måste ha upplevt den desto personligare, som den hos honom sammanföll med ungdomsårens allmänmänskliga reduktion av ideal och drömmar.

Våren 1851 avvek Sandvall, nyss förut Rydbergs beskyddare, undan försnillningar till Amerika. Den konservativa pressen jublade, och de moderat-liberala, som Sohlman i Bore,² tvådde sina händer. Sandvalls eget organ desavuerade förbrytaren personligen och måste även gång på gång ta avstånd från hans radikalism. Den sjunde april omtalas, att Handelstidningens redaktör gjort en längre utrikes resa, men att redaktionen f. ö. kvarstod och att tidningen allt framgent skulle redigeras efter samma politiska principer som förut "under iakttagandet af all möjlig måtta och hofsamhet i framställningssättet". Följande dag meddelas, att en pågående ytterst agitatorisk artikelserie, "Det moderna slafveriet", fortsatte från förre utgivarens tid: "Vi hafva därför icke velat afbryta

¹ I båda är en olycklig mors ankomst från Köpenhamn till en svensk småstad — och hennes ensamma död där — utgångspunkten för intrigen och för den sociala stämningen.

² 20 juni 1851, jfr ovan sid. 97.

dess införande, helst den innebär många behjertansvärda sanningar; men vi vilja härmed hafva reserverat oss mot det fientliga i framställningssättet och det upphetsande i språket“. Men ännu klarare signaler fordrades. Jönköpingsbladet — Sandvalls och Almqvists forna organ och nyss förut deras trogna drabant — hemställde 12 april, om det inte nu efter cheffbytet vore lämpligt, att “de stundom väl starkt radikala åsigtorna litet jämkades“ i Handedstidningen. Denna hänvisade till det nyss citerade löftet om hovsamhet och deklarerade nu, 14 april, tydligare:

(Men) vi inse, lika väl, som Jönköpingsbladet, att principerna icke kunna, icke böra absolut noggrannt följas i *tillämpningen*, såvida derigenom åstadkommes en radikal tillintetgörelse af det existerande eller ett kullkastande af det som ännu har rötter i mängdens idéer, vanor, seder och opinion.

Jönköpingsbladet självt gjorde snart en ännu mera bestämd, för tiden typisk programrevision. I sin Anmälan för det följande året skrev redaktören, Strehlenert, 23 nov. 1852, att en tidning hade skyldighet att följa lika mycket som att leda opinionen, och fortsatte:

Utgående från dessa åsikter, och då den å världshändelsernas större skådeplatser på senare tider inträdda reaktionen åtminstone så mycket återverkat här i landet, att den politiska termometern betydligt sjunkit, har Red. af detta blad trott sig bäst uppfylla sitt kall genom att under sådana omständigheter sparsammare undfägna med politiska uppsatser, och i stället eigna en större uppmärksamhet åt ekonomiska, industriella och lokala frågor. Red. har ansett en sådan af tidsförhållandena påkallad förändring icke innebära någon afvikelse från tidningens tendens, så länge bladet orubbligt vidhåller samma grundsatser, som äro det *sansade framåtskriandets*.

I början av 1851, de publicistiska katastrofernas år, befann sig Rydberg i Jönköping och skrev följetongsromaner för Strehlenerts tidning. Han hade vid ett förebud till det Sandvallska sammanbrottet sommaren 1850 skilts från denne under en kontrovers, som bevarat åt oss det i den fruktade rabulistens mun mycket sägande betyget, att hans unge medarbetare var känd för “ultraliberala“

åsikter.¹ Vi veta också, att hans forne gynnares fall grep Rydberg djupt — så yttrar sig åtminstone Braune, hans studentkamrat i Lund, dit Rydberg kom samma vår.² Han upptogs i Lund av studentikost umgänge, som möjligen betytt något för hans poetiska och filosofiska utveckling, men bevisligen i politiskt avseende var en avhållsamhetskur — och knappast frivillig.

Man anar, att det var ungdomsminnena från Lund, som gävo Rydberg ämnet för hans tal vid konfrontationen med Sveriges andra studentkår, i Uppsala 1869.³ Det råd han hade att ge — resignation i det praktiska arbetet utan hopp om snabba och omstörtande resultat — passar föga på den föreställning man gör sig om studentidealet från skandinavismens dagar. Men det passar till den stämning från hans studentårs Lund, som Rydberg i talet över Strandberg ställer i motsats till 40-talets stridsglada optimism:

Det var en uppväckt ynglingaskara, som då vandrade på Lundagård och Helgonbacken, seende med den snillrike kamraten (d. v. s. Talis Qualis) syner hän mot ett bidande mensklighetens Eden. — — — Högskolan genomlades af tidens idéströmmar, och tiden, hvarom här talas, var årtiondet före det verldsskakande 1848.

Några år derefter såg det annorlunda ut. Det missmod, hvarmed öfverspända förhoppningar gäldas, den slapphet, som efterträder stormande utbrott, förnummos öfver hela vår verldsdel, och det låg något sådant i luften äfven öfver den lilla universitetsstaden. Hans ämnessvenner omgärdade nu sin synvidd med de trängre lärjungepligterna, vi kände det likasom förbjudet att träda fram öfver dem, och då vid högtidliga tillfällen vi tågade under våra banér, och sångerna från 'Talis Qualis' studentdagar uppstämdes, tonade de som helsningar från en svunnen skönare ungdomsverld. Strandbergs samtida i Lund förekommo oss som ett herosslägte, hvilket

»af lifvets större former tog en dristig öfverblick».

(Inträdestalet i Sv. Akad. 22 maj 1878. S. A. H. ifrån 1796. Del LIII sid. 128.)

¹ *H. T.* 29 maj 1850. Jfr citat hos WARBURG I, sid. 112 och noten s. s. I *Jönköpingsbladet* 10 nov. 1846 gjorde Sandvall anspråk på benämningen »moderat liberal» i motsats till både »ultra konservativa» och »radikalt liberala». Trots sin egen påtagliga vänsterskridning under revolutionsåren vidhöll han denna distinktion från ytterlighetsmännen.

² Brev till Warburg efter Rydbergs död, KB.

³ Referatet i Upsalaposten avtryckt av WARBURG II, sid. 89—90.

Det revolutionära Lund, vari Rydberg placerat Talis Qualis, har han själv upplevt — från förskönande fjärran. Revolutionsbulletinerna ute från Europa ha i den unge smålandsradikalens öron ackompanjerats av obestämda och eggande berättelser om världshändelsernas ekon i de svenska kulturcentra. Den 17 mars 1848 lästes t. ex. i Nya Vexjöbladet: "Från Lund heter det, att den studerande ungdomen med särdeles liflighet deltagar för de stora Fransyska händelserna. Marseljäsen har flera aftnar å rad varit hörd på Lundagården och ett och annat entusiastiskt ord har ej heller saknats."

Sandvalls unge skyddsling hade ännu 1851 förhärligt badensiska revolutionshjältar. Sökte han i Lund frihetssvärmare och hägringar av "menschlighetens Eden", så blev han grymt besviken. Men han kapitulerade inte utan strid. Om ett föredrag i Concordia av Rydberg, kallat "Betydelsefulla tecken", meddelar Braune följande:

Var af politiskt innehåll och framkallade en något hetsig diskussion om lämpligheten af politiska frågors behandlande inom sällskapet. Det blef också det enda af det slaget i obunden form, men nog hände det mer än en gång att i versform politiska problemers antydningssvis berördes.¹

Den som önskar flera detaljer i situationsbilden, kan komplettera den med utdragen ur Nils Persson Nordins Lundabrev från samma tid.² Nordin kom 1851 till Lund från Almquist-kretsen i Stockholm, liksom Rydberg från dess filial i Jönköping. Hans brev skildra en ung revolutionsentusiasts fruktlösa och inte alldeles riskfria försök att få i gång diskussion av allmänna frågor i den sydsvenska universitetsstaden.

Ekonomiska svårigheter förde Rydberg allt längre bort från de politiska drömmarna. Samma källa, som bevarat notisen om politikens fiasko i den vittra Lundakretsen, innehåller också några ord om nästa stadium i hans umgängesliv: "Vi studenter, som tillbragte denna höst (1852) i Göteborg, bildade ett slags klubb, som

¹ Braune till Warburg 10 okt. 1895.

² TH. TUFVÉSSON: *Från 1850-talets Lund*. Ur en ung lundastudents brev. (Ingår i: *Ur sekretärer och kistelådikor*, Malmö 1918, sid. 105—115)

emellanåt kom tillsammans i gladt lag men hade endast sociala, ej litterära tendenser.“ Social betyder här sällskaplig.

Rydberg var denna tid informator och rumskamrat med en kontorist. Två år senare planerade han emigration till Amerika.

Men då hade det redan börjat ljusna. Han vistades i en omgivning, som inom kort skulle förmedla hans återinträde i den liberala publicistikens tjänst, och där han dessförinnan fann ro och lust till litterär produktion. Från denna tid förskriva sig de två ovan sid. 93 återopade brev, som torde åsyfta Benoni Strand. Hans äldre bror, som skaffat honom platsen — det var hos en kapten Ström på Senäte i Västergötland — skrev 6 juli 1854: "Victors förut nedstämda lynne, som hindrat honom att skriva, är nu försvunnet och hans förra lefnadsfriskhet återuppvaknad. Han arbetar också nu på en större tendensroman" etc. (Warburg I, 163).

Och Mauritz Liberg, som tre år tidigare delat obehaget av det reaktionära trycket i Lund, gratulerade Rydberg till hans romanplan och till hans avundsvärda livsföring: "Nu bör du också verkligen vara i ditt esse . . . du har i din närhet grefve Rudenschöld och Otterstad skola, du besöker Kinekulle när du vill, och bäst af allt är, du har tillfälle ostördt egna dig åt dina älsklingssysselsättningar" (26 juli 54; Warburg I, 164).

Det intressantaste i detta brev är antydyan om ett umgänge med Thorsten Rudenschöld. Denna bekantskap har kunnat förmedlas av Carl Rydberg, som vid den yngre broderns ankomst till trakten var underlärare vid Rudenschölds mönsterfolkskola. Bland de kommunala förtroendemän, som understödde Rudenschölds skolarbete i socknen, var Rydbergs principal, kapten Ström, en av de främsta.¹ S. A. Hedlund har berättat, att hans första flyktiga sammanträffande med Rydberg ägde rum vid hans och Stina Rudenschölds bröllop på Leckö 1854.² I ett brev till sin f. d. lärjunge

¹ Enligt diverse handlingar i avskrift bland Rudenschölds papper (Hedlundska depositionen, Gbgs Stadsbibliotek).

² *Göteborgs Handelstidning* 30 mars 1898: »Torsten Rudenschöld. Ur minnet.»

på Senäte, Rudolf Ström, skriver Rydberg 18 jan. 1857: "Träffar du greve Thorsten, så framför min vördnadsfulla hälsning." Ytterligare må citeras ett brev till Hedlund 1866 (odaterat). Rydberg skriver om en folkskoleskrift (av en fransman Nogaret), som han vill ha placerad i någon fransk tidskrift: "Jag önskar detta af många skäl; äfven af det personliga, att fru Stinas herr fader har i Nogarets berättelse erhållit en vacker minnesruna, och det ädla namnet bör spridas äfven utanför Sverges gränser."¹

Bekantskapen med Rudenschöld inträffade vid en tidpunkt i Rydbergs liv, då han måste ha varit särskilt mottaglig just för det inflytande, denne kunde utöva. De politiska krisåren hade sprängt den revolutionära Almquist-kretsen i Jönköping och för Rydbergs egen del givit tidens krav på tillnyktring det personligt upplevda kraft. Nu fördes han nära en man, som bevarat kännning med fyrtitalets sociala utopi, men lärt sig se den i fjärran bakom ett tålmodigt arbete i det lilla — alltså i harmoni med de nya signalerna.

När Rudenschöld 1845 framträdde med sin ståndscirkulationsidé, försummade ej Almquist att kungöra släktskapen i ursprung och syfte mellan detta samhällsprogram och hans eget. Rudenschöld tillhörde på sin tid den bekanta rousseauanska kolonien i Värmland, och Almquist hade just ånyo — i Monografien — publicerat sitt stadgeändringsförslag till Manhemsförbundet. I Jönköpingsbladets Rudenschöldsrecension 9 sept. 1845 citeras den viktiga noten om "idealiserad bonde"² i Almquists skrift och fortsattes: "Vi träffa i dessa rader, såsom oss synes grunddragen, ehuru på annat sätt sagda, till hvad Hr R:s bok om Ståndscirkulationen innefattar — — —."³

¹ Hedlundska brevsamlingen, Gbgs Stadsbibl.

² *Monografien* sid. 208.

³ Recensionen är ej upptagen i *Almquistiana*. I alla händelser är den inspirerad av Almquist. — Rudenschöld hänvisar själv på detta sammanhang i brev från början av fyrtitalet, som innehålla förstudier till hans skol- och samhällsprogram. »Uti Ideen för den beryktade och förlöjligade — med öknamnet Grötätarsällskapet hedrade — förenklingscollonien i Värmland i början af 1820-talet, låg en djup sanning, hvars återupptagande med nödige modifikationer skulle leda till oberäkneligt gagn och otaligas förlösning» (Bref till X d. 9 Mars 1842).

Denna manöver hindrade inte, att män, som sågo på Almquist med misstro, mötte Rudenschöld med entusiasm. Den Geijerska falangen återfann hos honom huvudpunkterna av sin egen förkunnelse: den ömsinta respekten för personlighetsvärdet, kulturen av familjelivet, intresset för frivilliga föreningar och kommunal verksamhet, över huvud tonvikten på de "inre" reformerna. I måhända medveten motsats till Almquists allt djärvare samhällsprojekt betonade Rudenschöld sin misstänksamhet mot "ifvern för former" och uppmanade att framför allt tillse, att "dessa former blifva af en ädelt lifvande ande uppfyllede och modifierade".¹ Redan då, 1848, fordrade han partistriderna avlösta av en vänskaplig, saklig diskussion.² När på femtitalet särskilt Hedlund lancerade detta försonliga program,³ vakade Rudenschöld över *Handelstidningens* egen efterlevelse av löftet.⁴ Men samtidigt försvarade han den trofasta idealiteten i en liten artikel, som han kallade "Hvem är fantast?" och sände till *Svenska tidningen* (5 sept. 1853, morgonuppl.).

Hans folkskoleorganisation i Otterstad är i all sin anspråkslöshet det kanske allra vackraste exemplet på det moderata och praktiska, men övertygat idealistiska reformarbete, som karakteriserar femtitalets liberalism. Den är typisk icke minst däri, att den upptar till förnyad granskning reformer, dem den äldre liberalismen ansett som odisputabla landvinningar. Hans omläggning av skolan — med en uppdelning, som förberedde den senare utbrytningen av små-

---

På liknande sätt yttrar sig R. till Richert och Jonas Værn. När Værn 1844 inträtt i Oskar I:s första, liberala ministär, uppvaktade Rudenschöld honom med ett av sina jättelika brev och slutade med följande högtidliga invigning: »Men tag icke illa up, att jag vågar yttra en tanka, som hos mig upgått: Försynens mening med att sätta Jonas från Erlingsrud på statsrådsstolen är, framför allt, en upmaning och ett ansvarsfullt åläggande, att begagna conjuncturen för befordrandet af meranämnde idee, hvilken ingafs i Ditt ynglingahjerta, icke af kött och blod, utan från högre ort» (aug. 1844). Rudenschölds papper, som ingå i den Hedlundska depositionen i Göteborgs Stadsbibl., ha välvilligt ställts till mitt förfogande av dir. Torsten Hedlund.

¹ *Tankar om Vår Tids Samhällsfrågor* I, sid. 8.

² S. a. sid. 41—43. Den ursprungliga titeln var »*Tankar om allmän försoning*». (Handschrift i Hedlundska samlingen.)

³ T. ex. *Handelstidningen* 7 jan. 1853.

⁴ Ins. 26 sept. 1853, om ett hästskt angrepp på finansministern.

skola och högre folkskola — inriktade sig på decentralisation och så vitt möjligt personlig undervisning. Utgångspunkten var övertygelsen om det otillfredsställande i växelundervisningsmetoden, som förut endast haft konservativa kritiker men varit en liberal dogm, i det den ansågs som nödvändigt villkor för folkskolans massundervisning.

Det är betecknande för Rudenschölds medlande och partilösa ställning, att han delade sina tidningsartiklar mellan Göteborgs Handelstidning och Svenska tidningen, men det är också betecknande för den politiska frontens förskjutning under denna tid. Svenska tidningens redaktör, J. A. Hazelius, hade även han i sin ungdom tillhört Almquistkretsarna. Det som på femtitalet förde Rudenschöld samman med den konservative politikern, var närmast dennes frisinne i undervisningsfrågor. Från början hade f. ö. de konservativa tagit Rudenschölds kritik av den bestående folkskolan till intäkt för sina egna olycksprofetior i fråga om denna hatade institution.¹ Mot slutet av 1850-talet, då hans system delvis lagfästes, sökte växelundervisningens försvarare misstänkliggöra honom såsom religiös svärmare och aristokratisk folkfiende, den där ville återföra skolan till hemundervisningens kaotiska förhållanden.² Den som då kraftigast bistod honom och efter hans död fortsatte försvaret, var hans svärson Hedlund. Deras vänskap hade prövats anno 48: Hedlund hade förivrat sig under revolutionsruset men fann oväntad förståelse hos den demokratiska greven. Att å andra sidan Rudenschölds maningar till försonlighet verkligen burit frukt, antyder Hedlund i sin ovannämnda artikel 1898.

* * *

Om Benoni Strand skall antagas vara den tendensroman, som Rydberg började under stimulansen av grannskapet till Otterstads skola och Rudenschöld, så äro spår av dennes sociologi och pedagogik de närmast fordrade bevisen för ett sådant antagande.

¹ T. ex. *Tiden* 23 aug. 1851.

² Ekströms tidskrift *Föreningen* 1857—60.

Ståndscirkulationsidén, som mycket tydligt gör sig påmind i De vandrande djeknarne, skymtar endast flyktigt i utkastet till Benoni. I ett av de intressantaste, där hjältens namn är Yngve, heter det om hans beskyddare: "Palm's ideal: en i alla riktningar väl bildad människa, som *arbetar*." Han sätter Yngve i lärdoms-skolan, men låter honom också då och då besöka en skomakar-verkstad. Oblida öden avbryta denna mönsteruppfostran — och oblida öden ha avbrutit romanen redan före denna episod.

Vi äro gynnsammare ställda i fråga om det rent praktiska undervisningsproblemets behandling i romanen. Ett i fragmentarisk form bevarat kapitel innehåller en skolskildring, som angriper lankastermetoden. Den uppehåller sig just vid de brister, som Rudenschöld med en viss detektivisk upptäckarglädje relaterar från sina inspektionsresor: massdisciplinens ineffektivitet eller godtycke, monitörernas tyranni och framför allt den lilla detaljen om deras i system satta muttrafik.¹

Att Rydberg känt dylikt av egen erfarenhet eller läst om det i Rudenschölds skrifter, är naturligtvis ej uteslutet. Men dessa möjligheter rubba ej hypotesen, att han fått det avgörande incitamentet till skildringen under Senäteåret och det personliga umgänget. Antagandets sannolikhet ökas, när man gjort klart för sig, att hela Benoni Strand synbarligen skulle ha fyllts av minutiöst realistisk och på sitt sätt måttfull kommunalkritik i den gamle folkskolereformatorns anda — och i skarp motsats till den storpolitiska och fantastiska revolutionsromanen av 1851.

De tre helt bevarade begynnelsekapitlen äro ägnade satir mot fattigvården. Även på detta område har Rudenschöld, låt vara mer i förbigående, tillämpat samma romantiska aversion mot regelmässighet och paragrafreformer, som dikterade hans recept mot ståndsfördomarna och hans pedagogiska program.

¹ RYDBERG, *Skrifter* VIII, s. 185—89. Warburg har uteslutit fragmentets början. Den lyder: »i handen på sin monitör; de mindre lyckligt lottade, som icke hade någon skorpa att försaka, måste se sig om efter andra utvägar: en och annan hade härigenom drifvits till att snatta från sina föräldrar». (Ms g sid. 29). Jfr RUDENSCHÖLDS *Tänkar om vår tids samhällsfrågor* II, sid. 52—53 (1850).

Efter tioåriga förberedelser utkom 1847 en ny fattigvårdsförordning, som förbjöd tiggeri och anbefalldt arbete i fattighusen. — I sina "Tankar om Vår Tids Samhällsfrågor", 1848, skrev Rudenschöld om "nya tidens fattigförsörjningsomvårdnad":

Hvad innebär då den? Jo! — oförmåga att hjälpa grundligt; rättmätigt misstroende till proletärerernas dygd; deraf iskall hårdhet i anstalter, der, för att icke tillåcka lättingar, med öfverläggning allas, både skyldiges och oskyldiges, lefnad göres till ett straff.

Besinnas nu, att icke gerna menniskor med godhet, utan fast mer hårda tyranner åtaga sig förvaltningen af icke öfvergående utan på längd utsträckta penitensanstalter för arma medmenniskor, så inses, att af dessa fattigförsörjningsinrättningar lätteligen blifva jordiska helveten. Eller kunna vi annat kalla nyare tidens t. ex. arbetshus för fattiga?

Framför denna "samhällsmaktens kalla reglementering" och "kasserneringsinrättningar för sammangyttrade hopar av uslingar", framför detta nya system "måtte den gamla uppfattningen af fattigvården vara den rätta, då man nemligen betraktade denna ömma omvårdnad hufvudsakligen såsom föremål för christlig välgörenhet af den enskilte" (a. a. sid. 24—26).

I en tidningsartikel några år senare¹ upprepade Rudenschöld i ännu starkare ord sitt klander mot den moderna fattigvården. Det var hela dess opersonliga karaktär och avsöndringen från hemlivet, som upprörde honom; han ville anknyta understödet liksom undervisningen till ett genomförande av "patriarkalismens idé" överallt i samhället.

Om över huvud Rudenschölds inverkan bör fattas såsom det personligt gripbara momentet i Rydbergs första kontakt med den nya liberalismen, så vore det alldeles särskilt vanskligt att isolera deras överensstämmelse i fattigvårdskritiken. Här var Rudenschöld ingen banbrytare, om han också varit anmärkningsvärt tidigt ute. Samma uppfattning präglar t. ex. de liberala tidningarnas behandling av ett par misshandelsmål vid fattigvården i början av 1850-talet, i Göteborg 1851 och i Stockholm 1853.

I Göteborg, där processen åtföljdes av tryckfrihetsåtal mot

---

¹ *Sv. Tidn.* 6 april 1852 (morgonuppl.).

Handelstidningen, utpekade denna förövarna av dådet såsom "ifrige läsare" och hånade deras praktiska kristendom.¹ Jämta Rudenschölds syllogism om fattigvårdaren-tyrannen ingår persiflagen av det religiösa hyckleriet i den karakteristik, som består Benonis husbonde på fattighuset i Stapelvik, där katekesförmaningar och husaga äro universalmedicin.

Medan misshandelsprocessen i Göteborg pågick, diskuterades vissa förändringar i stadens fattigväsen. Endast en reservant försvarede nu ett förslag, som några år tidigare (1845) samlat många namn, nämligen förslaget att ytterligare utsträcka hjonens arbetsplikter. Reservanten åberopade Norrköping som mönster.² Nu förhåller det sig så, att Norrköping i sin tur organiserat sin fattigvård efter Jönköpings förebild.

Dessa sammanställningar visa, att Rydberg valde ett värdigt föremål för sin satir, när han lade sin fädernestads förhållanden till grund för sin fattighusskildring. Han ämnade också sörja för, att intresserade läsare skulle kunna igenkänna Stapelviks tvillingstad i verklighetens Sverige: en landsortsstad belägen vid en stor insjö, med vattenväg till Göteborg, därjämte säte för president och med assessorer i sin fattighusdirektion. Man har inget val — det är Jönköping.

* * *

Under Rydbergs uppväxtår var fattigvården den stora angelägenheten i Jönköpings kommunala liv.³

Koleran, som 1834 enligt statistik härjade värre där än på andra håll i Sverige, gjorde det nödvändigt att sörja för en mängd hemsökta familjer och värnlösa barn — vi skola senare se, att Rydberg stått på gränsen till om ej inom denna kategori. Genom

¹ *H. T.* 11 okt. 1851.

² *H. T.* 3—7 jan. 1852.

³ Den följande fattigvårdsstudien har utförts på grundval av det för samtiden tillgängliga material, som trycktes i Jönköpings tidningar. Jag har sedan haft tillfälle att verifiera och komplettera mina resultat i Jönköpings sockenstämmoprotokoll 1833—1844 och en artikel av dir. VICTOR STRÖMBERG: *Några blad ur Jönköpings stads fattigvårds historia* (*Jönköpingsposten* 7 nov. 1921).

en insamling med bidrag från hela landet sattes man i stånd att vidtaga en omorganisation av fattigvården. Den tilldrog sig allmän uppmärksamhet. Kringliggande orter, även städer, som Eksjö, Norrköping och Växjö, togo den till förebild vid anläggning eller omreglering av liknande institutioner.¹ I sitt betänkande november 1837 under förberedelserna till rikets fattigvårdsreform rekommenderade länsstyrelsen den i Jönköping genomförda såsom en beaktansvärd nyhet, användbar både i städerna och på landsbygden. Landshövdingen förklarade sig ha "för närvarande icke något bättre och ändamålsenligare att uppgifva än det system, som följes vid Fattigvården här i Jönköping, efter den nya organisationen", och utlade på följande sätt dess princip: "Den gällande grundsatsen i denna inrättning är, att understöd skall återgäldas i mon af understödstagarnas förmåga och att fattigdomen bör förekommas och hindras."²

Det betyder, rakt på sak uttryckt, att den nya principen var: arbetshus och förbud mot tiggeri. Organisationen synes vara hämtad från den samtidiga workhouse-reformen i England och framstår såsom föregångare, i någon mån kanske t. o. m. förebild till den svenska fattigvårdsförordningen 1847, vilken väckte Rudenschölds avsky.³

Det dröjde, innan man fick klart för sig, att principen följdes av vissa olägenheter. Tvärtom var här en punkt, där de konservativa och de borgerligt liberala intressena hastigt funno varandra. Statstidningen prisade reformen i en salvelsefull korrespondens från Jönköping april 1835. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 27 juni s. å. gav rum för en önskan att få se den egna stadens planlösa välgörenhet utbytt mot det slags understöd, som oblikerar till självverksamhet. Den på trettitalet liberala Jönköpings Tidning,

¹ *Jönköpings Tidning* 23 juni 1838, *Jönköpingsbladet* 27 april 1844 och 5 aug. 1845.

² Citat efter avtrycket i *Jönköpings Tidning* 20 jan. 1838.

³ Såsom mönsteranläggningar — framför allt i egenskap av arbetshus — framhållas i kommittébetänkandet 1839 Jönköpings och Karlskronas fattigvård. (*Betänkande angående fattigvården i Riket*. Sthlm 1839. Sid. 24.) Av dessa har Jönköping prioritet.

vars redaktör var en av fattigvårdsorganisatörerna, meddelade med välbehag resultatet av statssekreterare Hartmansdorffs inspektion i den nya berömda institutionen:

Fattigvårdsstyrelsen fästade sig bland annat med serdeles tillfredsställelse vid det omdöme Hr Statssekreteraren behagade yttra derom, att han fann utspisningsstaten vid arbetshuset frikostigare än vid dylika inrättningar på andra ställen i Riket, en omständighet, som någon gång varit föremål för stridiga omdömen inom samhället, ehuru icke alltid bland den mera upplysta och vältänkande delen af dess medlemmar. (J. T. 25 aug. 1835).

Småningom fingo likväl de mindre vältänkande samhällsmedlemmarna också tillfälle att yttra sig. I Jönköpingsbladet, som skjutit över sin äldre samtida till högersidan, läses tio år senare en insänd artikel, som vid en kritisk granskning av "Jönköpings försköningar" inte lämnar fattighuset utan anmärkning. Klandret där är en regelrätt omvändning av berömmet förut. I det nyssnämnda betänkandet 1837 hade landshövdingen skrivit:

Detta om den ekonomiska vinsten. Läger man nu härtill hvad Eders Kungl. Maj:ts Befallningshafvande genom egen erfarenhet har sig bekant; nemligen, att det skadliga tiggeriet har upphört, att Stadens armhus, förut ett vämjeligt näste för osnyghet och liderlighet, nu framvisar en snygg och treflig boning, der innevånarne börja och sluta dagen med bön och sång, och genom sitt arbete förtjena en betydlig del af sitt uppehälle — — — uppkommer härigenom en moralisk vinst.

Insändaren 1845 ger ett mycket avvikande betyg: "Fattighuset är lågt, mörkt och osundt, saknar utrymme för sjuka och öfverträffar föga ett vanligt fattighus på landet". (Jönk. Bl. 27 maj 1845).

Om man får lita på denne kättares omdöme, så skulle de anförda raderna intyga, att bilden av Stapelviks fattighus inte är uppritad på måfå utan efter en existerande modell, som Rydberg haft att se på mer än tio år av sitt liv. Det kunde vara snusket och trångboddheten i Jönköpings mönsteranläggning, som gå igen i romanen, när Benoni inlogeras i ett rum med spindelvävar för

gröna fönsterrutor och löper risk att få till sovkamrat någon försupen passagerare.¹

En annan insändare i Jönköpingsbladet (27 april 1844) går till rätta med missförhållanden i fattighusets ekonomi; bl. a. framhålls en omotiverad ökning av kostnaderna per matranson. Spelbilden i Stapelvik regeras av en syssloman, som vid sin morgon-cigarr gör "ett öfverslag af hvad han till årets slut borde förtjena på mathållningen för fattighjonen".²

Den av Hartmansdorff och landshövding Bergensträhle vitsordade rationella dieten och exemplariska disciplinen persifleras hos Rydberg i en komisk räfst inför fattighusdirektionen med gummornas hemliga kaffedrickning. Att de fått kaffet till skänks, är en föga förmildrande omständighet, ty de få icke ta mot några gåvor. Man kan belägga satirens föremål. Jönköpings fattiga undfågnades varje jul högtiden till ära "dels med Lutfisk och dels med Kaffe, Socker och Snus";³ men dessa gåvor voro förmedlade och redovisade av direktionen. Upprepade kungörelser tjäna att påminna om nödvändigheten att strikt efterleva den nya, reglementerade välgörenheten, för vars upprätthållande särskild fattigpolis tillsattes och premier för tiggares gripande utfästes.⁴ Ordningen skulle vara idealisk, klagar en författare, "om stadens innevånare vore trogna öfverenskommelsen att icke genom gåfvor uppmuntra bettlandet".⁵ T. o. m. kaffelyxens sorglustiga katastrof har verkligen utspelats i Jönköping. År 1845 ingrep doktor Sköldberg mot hjonens kaffe-konsumtion, deras kaffekokare beslagtogs och en ändring i reglementet vidtogs för att förebygga ofogets upprepning. Detaljerna återkomma, något litet förbättrade, i Rydbergs roman.⁶

Arbetsprincipen rekommenderades av den kommitté, som för-

¹ *Skrifter* VIII, sid. 177—78; Ms f): »Första quällen på fattighuset. Gesällen Pettersson full».

² *Skrifter* VIII, sid. 152.

³ *Jönköpings tidning* 5 jan. 1839.

⁴ *J. T.* 29 nov., 6 dec. 1834, 16 april 36, 17 mars 38, 30 mars, 13 april 39, 30 okt., 13 nov. 41, 9 juli 42.

⁵ [A. O. HEDENSTJERNNA:] *Jönköping förr och nu*. Jönk. 1846. Sid. 17.

⁶ V. STRÖMBERG, cit. art. i *Jönköpingsposten* 7 nov. 1921. RYDBERG, *Skrifter* VIII, sid. 157 ff.

beredde rikslagstiftningen angående fattigvården. Men till förordandet fogades varningar för vissa farliga konsekvenser. Kommittén betonade nödvändigheten att noga skilja den nya fattigvården från allt slags tvångsarbete.¹ I Jönköping, där en kommunal olycka framtvingat fattigvårdsreformen, blev förklarligt nog den direkt ekonomiska synpunkten utslagsgivande vid arbetshusets drift. Dess existensberättigande berodde på dess räntabilitet. Man lyckades verkligen pressa ned utgifterna väsentligt. År 1838 var det t. o. m. fråga om att dra in hela fattigbevillningen. Dessa resultat uppnåddes genom ett noggrant utnyttjande av understödstagarnas arbetskraft.² Hjonens egen uppfattning av den nya regimen kan man utan fara för konstruktion generalisera ur ett sockenstämmoprotokoll från tiden strax efter arbetshusets öppnande. Vid stämman 14 juni 1835 behandlades änkan Ljungbergs anhållan att få lämna inrättningen och ta med sig ett litet arv, som fattigvården omhändertagit. Hennes skäl var detta: "Min höga ålder tillåter mig ej att anstränga mina krafter till allmänt arbete — —." Gummans vältalighet och förmodligen hela hennes klagomål härledde sig från den talman hon funnit i en stridslysten men med maktspråk nedtystad studiosus.

Den beprisade arbetsprincipens innebörd, sådan den tedde sig för liberaler av Rudenschölds och Rydbergs typ, yppas i den senares roman i en gammal gummas jämmer över de långa dagsverkena. Med så mycket arbete kunde hon försörja sig själv, om hon fick flytta till sin dotter och inte mot sin vilja hölls kvar på fattighuset.³ Då Rydberg låter henne söka interneringens orsak däri, att direktionen velat ärva henne, så har han träffat en för folkmedvetandet särskilt irriterande sedvana — fattighusens arvs-

---

¹ »För att förebygga, det ofvannämnda inrättningar ej småningom urarta till tvångs-arbetshus, dit Konungens Befallningshafvande, Magistrater och Kronobetjente kunna förfordra personer, hvilka, på ett eller annat sätt, göra dem bryderi, bör, såsom en oeftergiflig regel, antagas, att ingen kan, emot sin vilja, tvingas att der arbeta, och ännu mindre någon der kunna anvisas bostad.» (*Betänkande* 1839, sid. 157).

² *Jönköpings Tidning* 23 maj 1835, 21 maj 1842 (kungörelser).

³ Ms h.

rätt gentemot sina klienter — som först sent korrigerats men som redan lagkommissionen på 1820-talet gjort anmärkning mot.

Att Rydberg verkligen velat påbörda institutionen som sådan ett opassande vinstbegär, framgår av den behandling, han låter romanens huvudperson undergå. — Den kinkigaste och allra mest debatterade frågan under fattigvårdens omorganisation i mitten av 1800-talet var den om fördelningen av kommunernas försörjnings-skyldigheter. Det kunde inträffa, att ett hjon fick passera genom en hel rad av församlingar utan att någondera ville åta sig dess underhåll. En dylik tvist skymtar i Rydbergs roman. Men Stapelviks fattigvårdsdirektion besluter anta Benoni, sedan man granskat tillgångarna efter hans mor — i en variant (ms h) får läsaren ta del av hela bouppteckningsdokumentet.

Satiren på detta ställe går numera förlorad utan speciell kommentar. När den skrevs, behövdes däremot ingen sådan. I motsats till de deklamatoriska Sueimitationerna 1850—51, men också till skillnad från de resonerande historiska tendensromanerna i slutet av femtitalet, eftersträvas i Benoni Strand en saklighet, där fakta skola tala för sig själva. Rydberg kan här förutsätta publikens förtrogenhet med det vardagliga ämnet.

Direktionen besluter gottgöra sig Benonis underhåll med 60 rdr rgds pr år. Satiren blir klar, om man vet, att på 30-talet varje hjon kostade Jönköpings fattigvård 15 $\frac{1}{2}$ rdr banco årligen¹ och att högst 16 rdr 32 sk. rgds betalades vid utackordering av äldre barn.² (Storstädernas taxa var obetydligt högre.) Beräkningen vilar i Benonis fall på helt andra grunder: den är tydligen gjord för att jämnt konsumera hans arv, 120 rdr, innan han två år senare skall vara mogen att försörja sig själv.

Efter att ha låtit ordföranden klubbfästa beslutet fortsätter en av varianterna till romanen på följande sätt: "Skomakaråldermannen nickade bifallande och riktade ånyo på Wilhelm en blick, som tycktes granska, om han ännu vore stark nog att bära vatten och hugga ved." (Ms h sid. 9).

¹ J. T. 27 jan. 38.

² STRÖMBERG, *Jönköpingsposten* 7 nov. 1921.

Om verklig auktion på fattighjon praktiserades i Jönköping, är ej fullt klart. Men de grunder, efter vilka kontrakt uppgjordes, framgå av ämbetskungörelser sådana som denna: "De som åstunda emottaga fosterbarn från Fattigförsörjningen, bland andra en äldre flicka, 13 år gammal, frisk och starkt växt, kunna anmäla sig hos prosten Wetterling". (Jönk. Tidn. 11 jan. 1840).

Benoni får stå på tillväxt två år. Tolv eller fjorton år gammal — siffran växlar i utkasten — sätts han i skomakarlära, enligt nio- eller sjuårigt kontrakt mellan fattigvården och en mästare, som vill ha honom i sitt våld i och för en utpressningsaffär. Denna transaktion belyses av en annons i Jönk. Tidn. 21 febr. 1835, vari hugade spekulanter erinras om, att med mottagna fosterbarn följer husbonderätt över dem, tills de fyllt 21 år. Benoni miss-handlas, rymmer och infångas. Legostadgan förutsåg dylika fall; husbonde ägde med våld återhämta avvikande tjänstehjon och straffa rymmaren med husaga.

Mera än de gamla yrkenas verkstadsinteriörer diskuterades under den ifrågavarande perioden de nya arbetstillfällena, som den börjande industrien erbjöd. I detta senare fall är därför tidens syn på de kommunala uppfostringsplikterna lättare gripbar.

Medan indignationen över barnarbetet redan gick hög i England, glädde man sig i Sverige över dess ekonomiska och moraliska gagn. En statistisk broschyr meddelar 1846 följande siffror för Jönköpings vidkommande: metallfabriken sysselsätter "11 äldre arbetare jemte 45 gossar om 12 à 18 års ålder", tändsticksfabriken "30 barn och 8 fullvexta personer". Författaren bifogar också en belåten reflexion: "Stadssamfundet räknar såsom stor fördel att vid denna och herr Sandwalls fabrik, få för mera än 70 barn gagnelig sysselsättning och arbetsförtjenst, hvilken sednare för de fleste motsvarar födan och för öfrige väsentligaste delen deraf".¹

Även de mest avancerade tyckas ha delat dessa synpunkter. Fabrikör Sandvall — alltså en av landets radikalaste publicister — gav med instämmande plats i Jönköpingsbladet åt en insändare, som manade stadsborna att ta i akt fabrikernas annonser och så

¹ HEDENSTIERNNA, *Jönköping förr och nu*. Jönk. 1846. Sid. 22—24.

låta det uppväxande släktets okynniga dagdriveri ersättas av produktivt arbete:

Stora skaror af uppväxande gossar och flickor förnöta sin tid med att från morgon till afton vandra kring gatorna, och försumma under ett sådant lefnadssätt icke allenast fattigskolorna och allt tillfälle till uppfostran, utan hvad värre är insupa dåliga seder och vanor. Under allt detta anonsera stadens få fabrikanter oupphörligt att gossar och flickor kunna erhålla arbetsförtjenst, men endast en liten del föräldrar anlita denna utväg för sina barns räkning. — — — Betraktar man fabrikerne såsom en tillflyktsort för fattiga barn af en viss ålder, hvilka oupphörligen aflösa hvarandra, så kunna de icke vara annat än välgörande, särdeles der fabrikanterna visa ömhet för barnens väl; och ett samhälle, som öfverflödar af oförsörjda barn, borde utan tvifvel anse lyckligt att inom sig ega sådana inrättningar. (J. Bl. 7 okt. 1845).

Grottesångens diktare var då i slyngelåldern.

Sandvall har för övrigt utan tvivel varit en god arbetsgivare. Han inhöstade på alla håll lovord för den gratiskola han anordnade åt de minderåriga arbetarna i sin fabrik. Men det är en från grunden ändrad uppfattning av barnarbetet, som några år senare möter i svensk press. Jag tillåter mig ett längre citat ur en göteborgsk myndighets yttrande 1851, emedan det är den fullständigaste kontrast till Jönköpingsskribenternas naiva optimism och till deras åsikt om kommunens och föräldrarnas skyldigheter:

Derigenom att de uti och invid staden varande fabriker sysselsätta ett större antal barn, har inträffat, att ganska få kvarstanna i folkskolorne längre, än till den i fabriksordningen stadgade ålder af 12 år. Direktionen beklagar detta förhållande, och anser att barnen deraf komma att lida både i moraliskt och fysiskt hänseende, samt att utsigten till deras framtida bergning såsom duglige arbetare i betydlig grad förmörkas. Detta omdöme gäller i synnerhet i det fall, då barnen användas till nattarbete, såsom förhållandet är vid det härvarande bomullsspinneriet. Det är föga tänkbart, att barn från 12—17 år skola kunna arbeta hvarannan vecka hvarje natt och hvarannan vecka om dagen, utan att deras hälsa derigenom skall undergrävas; och direktionen tror, att hvad fattigvården nu besparar derigenom, att den lämnar mat och kläder åt färre antal skolbarn, det kommer den säkert hädanefter att mångdubbelt få återgälda, genom vård åt i förtid bräcklige och till arbete oduglige personer. Det vore önskvärdt att

lagstiftningen ville påtänka skyddsmedel för desse olycklige barn, då det visat sig, att deras föräldrar antingen af vinningslystnad, eller måhända dertill tvingade af behovet för sin bergning, sålunda uppoffra sina barns hälsa och framtid.¹

Kort därefter vidtogs den första precisa åtgärden i barnarbetslagstiftning i Sverige; 1852 förbjöds nattarbete i fabriker. Bestämmelsen kompletterade 1846 års Fabriks- och Handtverksordning. Denna ålade arbetsgivarna att sörja för sina minderåriga arbetares skol- och yrkesutbildning, att "fästa behörigt afseende å deras hälsa och arbetsförmåga", vårda dem vid sjukdomsfall m. m. Men det skedde med vaga uttryck, som visade sig alldeles ineffektiva. Paragrafen förutsätter arbetsgivare av Sandvalls typ och den är på sitt sätt ett troget uttryck för tidens strävanden.² Man trodde sig kunna med dylika förmaningar bevara och stärka det patriarkaliska bandet mellan herre och tjänare. Under Oskar I:s reformvänliga period på 40-talet upphävdes skråväsendet, men arbetsgivarnas husbondemakt bibehölls så gott som obeskuren. Det gjordes t. o. m. ansatser att vidga den. En egendomlig yttring av denna tendens skall här beröras, emedan den måhända varit en faktor vid konceptionen av en bland Rydbergs vackraste diktgestalter.

I nära anslutning till reformarbetet i fattigvårds- och lösdrivarlagstiftning vidtogos på 1840-talet åtgärder för att bringa ordning i gesällernas arbetsförhållanden. Det hade rent av varit fråga om att ställa dem under tjänstehjonsstadgan; det stannade vid en inskränkning i vandringsfriheten, varigenom de kommo i större be-

¹ Ur fattigförsörjningsdirektionens framställning till magistraten i Göteborg 11 nov. 1851, tryckt *G.H.T.* 21 nov. s. å. Jfr *Bore* 5 juni 1851 samt motioner av Nils Hansson och Rundgren vid riksdagen 1856—58. Adelns och borgarståndets protokoll visa den äldre och den yngre uppfattningen i brysk motsättning.

² Det har påståtts, att dessa saker fullkomligt negligerats i de riksdagsdebatter, som föregingo fabriks- och hantverksförordningen. (Se barnarbetskommitténs betänkande 1877, sid. 60—61.) Detta är inte riktigt. Lärningarnas arbetsförhållanden o. d. diskuterades i borgarståndet 19—21 okt. 1840. Ett av Lagergren formulerat förslag förefaller t. o. m. ligga till grund för början av den ovan refererade paragrafen i förordningen.

roende av mästarna. Stadgan kvarstod flera år efter det skråväsendet upphävts, och detta oaktat gesällernas envisa protester. En sådan protest uppsattes i Jönköping samma år förordningen utfärdades; rättigheterna och anspråken bevakades noga i anno 48:s Växjö, där Carl Rydberg då var bagargesäll och en av de ledande i arbetarnas bildningscirkel.¹ Brodern har väl svårigen kunnat undgå att beröras av indignationen. Det är frestande att anta, att han tänkte på denna blygsamma kampanj för människans naturliga rättigheter, när han förknippade Benonis öden med "vandringstlystne gesällen Pettersson". Denne är ett av de naturbarn, som romantiken älskade att teckna, närmare bestämt en av dess vagabondtyper. Våren drar honom år efter år lika oemotståndligt ut på luffarstråten. En scen skulle ha visat, hur han kommer raglande in på verkstan, sjungande en vårvisa, och begär sin orlovssedel. Han är släkt med zigenarna i Singoalla — även hos honom är det naturbundna framhävt genom psykiska egenheter; han är sömngångare. Men framför allt är "vandringstlystne gesällen" en förstudie till Fabbe, som alltså visar sig äga anor djupt inne i Rydbergs tendensdiktning på 50-talet.

Det var detta decenniums nya liberalism förbehållet att energiskt och framgångsrikt ingripa mot tjänstehjonsstadgans missbruk. Likaså reagerar den, såsom vi sett, mot idéer sådana som arbetshuset och barnarbetet, dem den föregående perioden accepterat. I sin iver att omedelbart avhjälpa alla sociala orättvisor och ordna ett nytt samhälle väjde 40-talets liberaler inte för konsekvenser, som kunde leda till en fusion både med konservativa intressen och socialistiska utopier. Samtidigt med att revolutionskrisen reviderade de stort tilltagna planerna, markerades dubbelfronten skarpare mot konservativa eller demokratiska ingrepp i den personliga friheten. Till de exempel, som förut lämnats på Rudenschölds överkänsliga motvilja mot alla band på personligheten — både traditionens och den moderna jämlikhetens — må fogas ett prov på hans svärson Hedlunds mer praktiskt ekonomiska frihetskrav.

¹ *Jönk. Bladet* 1844, 19 juni; *Nya Vexjöbladet* 1848, 11 febr. o. 28 april *Vexjöbladet* 22 nov. 1847.

Svenska tidningen påkallade hösten 1853 åtgärder mot nöden i landet: "vi måste gifva honom (arbetaren) hem, arbete och uppfostran eller rättare sagdt, vi måste bereda honom tillfälle att genom egna krafter vinna alla dessa förmåner". Handelstidningen ondgjordes t. o. m. över detta modesta förord för statsförmyndarskap:

Detta är utan tvifvel ganska välvilligt och beskedligt, men »vi» skulle ej behöfva ha allt detta besvär, att medelbart eller omedelbart skaffa *hem, arbete och uppfostran* åt de tusentals arbetare, som utgöra massan af folket, om »vi» ville vara så hederliga och lemna dessa menniskor *frihet* (se der ett ord, som betyder mer än något annat!), att sjelfva förvärfva allt det goda, som »vi» önska lämna dem. — — —

Men nu handlar man i alldeles motsatt anda: under kategorien »försvarslös» gör man snart af den håglöse och mången gång kanske äfven [av den] idoge och fattige mannen en förbrytare; man beröfvar med några penndrag tusentals svenska arbetare möjligheten att förvärfva en egen torfva till hem för sig och de sina (se ofvan om Hemmansklyfningen!) — — — och man kröner sin verksamhet med filantropi och nådegåfvor till populära barmhärtighetsverk. — — — Sv. Tidn:s långa filantropiska uppsats, hvori den tanken med fasa tillbakavisas, att arbetaren skulle kunna någonsin erhålla politiska rättigheter, synes oss tillhöra dessa många utgjtelser å de konservativas sida, hvilka erkänna sanningen af de rättsprinciper, som de liberala vilja göra gällande[,] som *allmän sats*, men handla tvert deremot i praktiken. Det synes oss, med förlof sagt, ligga en hel del skrymteri i ett sådant förfarande. (15 nov. 1853.)

* * *

Med liberalismens självrannsakan — man kan från olika synpunkter kalla den en tillnyktring eller en fördjupning — sammanhänger, såsom förut påpekats, högkonjunkturen för Dickens på 1850-talet. Han hade förut förbryllat med sin odisciplinerade satir, den där inte aktade för rov att begabba företag, som lågo liberalerna om hjärtat: arbetshuset (*Oliver Twist*), välgörenhetsföreningarna (*Bleak House*), nykterhetsrörelsen (*Pickwick papers*), folkskolan (*Curiosity Shop*), cellfångelserna (*American Notes*).¹

¹ Efter en jämförelse med Dickens skrev Bergstedt 1844, att Sue inte »stannar vid sterila uppmaningar till välgörenhet» utan visar den stadd i utövning. *Aftonbladet* 5 nov. 1842 anmärker, förmodligen efter engelsk källa,

Workhouses — d. v. s. just den form av fattigvård, som vid denna tid infördes även i Sverige och figurerar i Benoni Strand — var ett aldrig förbrukat mål för Dickens' kritik eller drift. På första sidan i hans debutbok, *Sketches by Boz*, möter arbetshuset bland de kommunala institutioner, som skylta med barmhärtighet och utöva tyranni. Där finnas också redan de typer och konstgrepp, vilka återvända i *Oliver Twist* och efterliknas i Benoni: skurken, som förmänskligas med ett komiskt eller sympatiskt drag; den abderitiske kommunalpampen, vilken visar sig bestå till lika delar av humbug och respectability; uppsyningsmannen, vars gentlemanspretentioner noggrant avläsas i hans klädsel; den trista interiören, given med ett slags romantisk symbolism i tendensens tjänst. Det var en rad nyheter, som till själva sin princip voro oförenliga med den äldre, Suepåverkade tendensromanens enformiga patos och brådslande tempo.¹

Den här behandlade romanens värde ligger emellertid inte i imitationen av Dickens' nervöst livliga, ibland hysteriska stil, som var Rydbergs temperament allt för främmande, utan i det levande verklighetsintryck den framkallar. Framför sina svenska föregångare i genren hade Rydberg förutsättningar att frukthbringande tillägna sig Dickens' konst att bygga upp sociala romaner kring en kärna av personlig, smärtsam upplevelse.

Warburg har med några rader antytt, att Benoni är självbiografisk. I vilken grad detta är fallet, skall här något närmare

---

att Amer. Notes tyda på »en liten lutning åt torysidan». — Beträffande Dickens' sociala idéer samt den sentimentala och idealistiska reaktionen mot Manchesterliberalismen hänvisar jag till L. CAZAMIANS arbete: *Le roman social en Angleterre 1830—1850*, Paris 1903. — Liksom Dickens protesterade Rudenschöld tidigt mot cellsystemets själstortyr. Hans kätteri väckte den mest oförställda förvåning och indignation hos den tidning, där uttalandet gjordes. (*Lidköpings Nya Tidning* 18 och 24 mars 1848.)

¹ Som bekant utnyttjade Dickens' situationskomik de omständliga kapitelrubriker, som han övertog från den engelska 1700-talsromanen. De förekomma dock blott i hans tidigare verk. I den äldre varianten av Benonis första kapitel användas dylika diarierubriker:

»Första Kapitlet

som handlar om en gentleman, en kaffekokare och några kaffekokerskor, en fader- och moderlös gosse och ett fattighusdirektionssammanträde». (Ms h).

belysas. Oftast kan man blott dra upp gränslinjerna och ana mera gemensamt inom dem, i några fall är den inre koincidensen verkligen gripbar. Den omständigheten, att olika planer och utkast äro bevarade, gör det möjligt att följa, hur en del självbiografiska element utformas allt klarare.

Moderns död upplöste hemmet för Benoni och för Benonis diktare. Som sin lille romanhjärte måste Rydberg — han har flera gånger dröjt vid detta barndomsminne — hålla till godo med andra kvinnors sparsamma smekningar.¹ Benoni glömmet sig kvar på moderns gravkulle, smeker gräset och tycker sig förnimma hennes närvaro. Det må vara sentimental Böttigerpoesi, men det är också upplevt. Enligt en hos Warburg (I sid. 37) bevarad tradition brukade fadern i sällskap med sin yngste son, Victor, tillbringa hela nätter på kyrkogården och kasta sig över hustruns grav.

Sin far har Benoni ej känt. Det är visserligen en avvikelse från Rydbergs egen biografi, men en avvikelse, vilken snarast bör uppfattas såsom en akt av pietet.²

Fångvaktmästare Johan Rydberg blev alldeles nedbruten av sin måttlösa sorg över hustruns död. Han måste ta avsked och kunde inte längre sörja för sina barn. Såsom Warburg uppger avlogs 1837 en ansökan av honom att bli intagen på Jönköpings fattighus. En ny undersökning har visat, att han antogs 27 sept. s. å. Motiveringen till den första åtgärden och en rad omdömen om klienten i de fyra följande årens fattigvårdsprotokoll synas ställa utom varje tvivel, att han var fullkomligt förfallen och oeffterättlig. Men fattigdirektionen å sin sida har tydligen inte tagit den minsta hänsyn till det intyg om sinnessjukdom, som bifogades hans inträdesansökan. Hans begäran att få kläder för pengar ur en invalidgratifikation måtte inte ha varit oskäligen, eftersom den till slut beviljades. Anmärkningen, att han "gått olofvandes ut genom oloffiga

¹ »Från barndomen», *Skrifter* VIII, sid. 120; Bref till Gunnar, Ms i KB., citat W(arburgs biografi) I, sid. 35.

² Faderns död inträffade i april 1854, alltså kort före Benoni Strands presumerade äldsta datum. Kanske har dödsfallet på en gång aktualiserat minnet av de nedan relaterade förhållandena och givit Rydberg fria händer att omsätta dem i dikt.

vägar“, träffar inte honom ensam; rymningar — en gång genom gödselkistan — voro vänliga, och deras antal var stätt i ökning under arbetshusets första decennier.¹ I april 1841 förvisades han emellertid för alltid från fattighuset med det betyget, att han var ”skadlig i alla samhällen“.

Dessa pinsamma aktstycken lämna alltså den slutliga förklaringen till Viktor Rydbergs överraskande sakkunskap i allt som rör Jönköpings fattigvård och framför allt förklaringen till den stämning, som vilar över hans fattigvårdsskildring. Som Benoni har han haft anledning att vandra med tunga steg genom staden vid den vackra insjön, från fattighuset ute i österkanten till kyrkogården på motsatt sida.²

För egen del har Viktor Rydberg ej varit i beröring med fattigvården — åtminstone kan det ej numera konstateras. Men vi veta, att han kom i främmande vård omedelbart efter moderns död i pesten, d. v. s. under en period, då gränsen mellan privat och offentlig välgörenhet fullkomligt utplånades, att döma av nödhjälpskommitténs redovisningssvårigheter på denna punkt.³

Benoni får på syssloman Jenssons intyg ”fri undervisning i lankasterskolan“. Det motsvarar den av Warburg förbisedda episod i Rydbergs skolliv, vilken i en självbiografisk anteckning placeras mellan ”Småbarnsskolan“ och ”Storskolan“ och benämns ”Lankasterskolan“. Därmed åsyftas en även i offentliga handlingar så benämnd, under stadens fattigvård sorterande skola. Det ligger nära till hands att anta ett orsakssammanhang mellan detta skolbyte och nedgången i familjens ekonomi.

Flyttningen till lärdomsskolan är i romanen och har givetvis

¹ STRÖMBERG, a. a. i *Jönk. posten*.

² För efterforskningar om Rydbergs förhållanden i Jönköping står jag i tacksamhetsskuld till extra bibliotekarie Arvid Ugglå. Fru H. Friberg har gjort mig den stora tjänsten att genomgå och excerpera Jönköpings fattigvårdsprotokoll m. fl. handlingar.

³ *J. T.* 23 maj 1835. Hänvisning till Warburg på ställen, som lätt återfinnas i det kronologiska sammanhanget, har ansetts onödig. En annan källa äro Rydbergs självbiografiska anteckningar (K. B.) De utfylla de ofullständiga mantalsuppgifterna. Ett viktigt dokument — ur brev till A. Printzensköld 1879 — är tryckt och kommenterat av lektor O. von Porat i *Smål. Alleh.* 8. 2. 1919.

också i verkligheten varit föranledd av främmande välgörares intervention. Det är föga troligt, att Palm, Benonis gynnare, haft levande modell. Åtminstone i de äldre varianterna är denne magister och löjtnant mer än lovligt excentrisk. Men man blir lätt alltför misstänksam mot sådana personnager. Att Palm disputerar om Plato och Aristoteles med stadens fattigskollärare förefaller föga plausibelt, innan man vet, att Jönköping satt upp akademisk examen som kompetensvillkor för lankasterläraren (J. T. 20. 12. 34). I Rydbergs anteckningar finns nämnd en mystisk figur Eumenes, som torde bli svår att avslöja. Kanske döljer denna pseudonym något Jönköpingsoriginal, som spelat Palms roll i Rydbergs liv.

Enligt det äldsta utkastet lagar Palm, att Wilhelm (= Benoni) kommer bort från fattighuset och inackorderas hos en madam Strand, som i en senare variant utbytes mot madam Sara — det är tydligen ett minne av Rydbergs vänliga fostermor Sara Ottergren. Liksom Rydberg flyttades från hennes trivsamma hem till ett annat, där han hölls strängt och var "aldrig mätt", så måste Benoni börja en läropojkes hundliv och utstå ty åtföljande hårda hushållsregeramente. Denna förändring sattes trots Palms protester i verket, sedan fattigvården konsumerat sin lille klients arv; enligt ett utkast med noggranna dateringar sker det år 1842. Samma år tycks rymma en likartad kris i Rydbergs barndomsmartyrium. Då hade ett litet arv gått åt och han fick sedan sörja för sig själv. Bland de hus, där han var informator, nämnes hos Warburg en inspektor Almark vid Tabergs järnbruk, som också figurerar flera gånger i hans egna lakoniska anteckningar över sitt livs data från denna tid. Emellertid torde en annan uppgift i en av dem, nämligen ordet "Bruksbokhållare", åsyfta någon vistelse hos Almark och sannolikt just den första, som inföll sommaren 1842. Han har alltså, låt vara kort tid, haft en syssla, som tyder på andra levnadsutsikter än fortsatta studier.

Att Rydbergs skolgång verkligen varit föga mer säkerställd än hans romanhjäntes, det framgår av en annan notis, som Warburg meddelar. Som förmyndare fungerade en skomakarålderman Ahlstedt; denne ville placera myndlingen i sitt yrke och sysselsatte

honom till den ändan på kvällarna efter skolans slut med toffel-sömnad. Det är som om minnet av dessa aftonstunder hade dykt upp och skapat en av de få åskådliga liknelserna i Rydbergs bildlösa och abstrakta brevstil, när han i januari 1885 skriver till Snoilsky: "Nyblom afbasade med spannrermen, som en pigg och fryntlig skomakaremästare, dagens enfant terrible naturalismen, hans egen lärjunge, för att han valkat sömmen sned och illa åtgått de kläder mästaren efter sitt inträde i Akademien lade af åt honom."¹ Vad han sett — eller varför inte känt — i sin förmyndares hus, motiverar väl i hans självbiografiska anteckningar rubriken "Tjenstehjonstadgan".

Den husbonde och förmyndare, som Benoni får, sedan han tagits ur lärdomsskolan och satts i hantverkslära, heter Askenstedt, älderman och fattigvårdsdirektör. Enligt den äldsta planen är han bagare men i de senare fragmenten skomakare. Man bör för att förstå denna villrådighet veta, att Rydbergs bror Carl på 1840-talet var bagarlärling, samt att hans egen förmyndare Ahlstedt var skomakarälderman och en av Jönköpings nya fattigvårdsorganisatörer.² En liknande lätt förklädnad har anbragts på fattighus-sysslomannen. Han har fått sitt ovanliga dansk-svenska namn Jensson genom en liten ändring på en äldre variants Jonson, vars fullständiga namnlighet med en kollega i verklighetens Stapelvik åren omkring 1840 tydligen först efter moget övervägande befunnits olämplig. Åt denne Jensson diktar f. ö. Benoni ett poem "Hulda måne", vartill Rydberg väl ämnat använda en så börjande barndomsdikt, vilken Warburg kommit över på helt andra vägar.³

Om man kan gissa, att förmyndarens planer för Rydbergs framtid inte meriterade honom till något kärleksfullt porträtt i romanen, så tyder den andra upplysning om detta förmyndarskap, som bevarats, på en än mer egendomlig överensstämmelse mellan verklighet och dikt. De Rydbergska barnens förmyndare försum-

¹ Ms i samlingen *Bref från Viktor Rydberg*, i KB.

² *Jönk. Tidn.* 24 jan. 1835 och 4 juni 1836.

³ *WARBURG I*, s. 40. Samma förfaringssätt att för mer eller mindre väl initierade läsare röja eller dölja porträtterade personer har Rydberg senare använt i skissen »Realisten Åbrandson», vars hjälte var skolkamraten Åbjörnson.

made på något sätt att bevaka deras anspråk på ett arv, en lantegendom.¹ Alderman Askenstedt och en bror till honom undanhålla för egen vinning papper, vilka dokumentera Benoni såsom fideikommissarie till godset Odensvik. Man frestas att fatta denna romanintrig såsom den nyssnämnda fatalitetens förstoring i tendensdiktens spegel — eller redan i barnets fantasi. En annan utgångspunkt för sociala jämförelser och social fabulering i den fattige skolpojken hjärna har kanske givits av vänskapen med presidentsonen Henning Gyllenhaal. En presidentson, Ludvig Bergman, spelar stor roll i romanen såsom jämnårig skolkamrat och förnäm kontrastfigur till den fattige hjälten.

* * *

Rydberg har haft en deklasserads inre upplevelser och har inte ens undgått ett underklassbarns yttre vedermödor, vilkas skildring skulle upptagit större delen av hans första inom Sverige spelande roman.

Men denna likhet mellan Viktor och Benoni har dragit med sig en intressant konsekvens. I det sista utkastet — eller i alla händelser ett av de sista — är hjältens historia utökad med vistelse vid ett gymnasium.

Närmast synes därmed ett nytt område vara lagt under samhällssatiren, en motsvarighet till den ovan belysta attacken mot folkskolans växelundervisning. Även de högre skolornas organisation var ett aktuellt problem på 1850-talet. Liberalerna vakade misstänksamt över genomförandet av den 1849 beslutade reformen, som de med all rätt påstodo vara motarbetad av det stärkta konservativa inflytandet. Aug. Sohlman utgav 1855 i bokform några förut i Bore publicerade skolminnen,² som äro mycket betecknande för tidens kritiska syn på det bestående skolväsendet. I förordet förutsätter Sohlman hos läsaren av Samuel Ödmanns Hågkomster "stor för-

¹ WARBURG I, sid. 61.

² *Afhandlingar och skizzer uti kultur- och konsthistoriska ämnen I, Svenskt gymnasiilif*, Sthlm 1855. Bore 18 nov. 1849.

undran öfver, att sådana seder och skick som der skildras, kunnat finnas vid ett svenskt läroverk för blott 100 år sedan“. Han lovar att överbjuda Ödmann med "långt större vidunderligheter" ur egen erfarenhet. Den som så kunnat vantolka Ödmanns stiliserade idyll, hade givetvis helt andra syften med sin egen skildring; han ville visa vådan av biskoparnas eforat, av bristen på gemensam kontroll över skolorna, av lärarnas alltför höga tjänsteålder. Någon särskild pietet för Odmanns gamla gymnasium — som också var Rydbergs — får man alltså inte vänta av oppositionspressens män. I deras ögon ha Tegnér's och Heurlin's eforat än mindre varit någon merit för lärosätet i Växjö. Rykten om något slags "rabulism" eller "oväsende af svårare art" vid stiftets gymnasium adderades av Jönköpingsbladet till några relegationer kort förut och gåvo så tidningen anledning att uttala en generell misstanke mot skolans disciplin. Den förmodade skandalen togs också till intäkt för uppmaning till vederbörande centralmyndigheter att göra skolreformen grundlig och inte förbise "de många, gymnasierna af gammalt vidlådande lyten". (J. Bl. 7 dec. 1852.)

Fastän Rydberg att döma av utkastet tänkt lämna själva undervisningen oantastad, bör detta kapitel måhända, sammanställt med Sohlmans och Jönköpingsbladets agitation, fattas som en tendentiös belysning av gymnasisttraditionernas skuggsidor. Men huvudvikten skulle i detta parti utan tvivel ha fallit på psykologien. Har man rätt att här, liksom beträffande de föregående kapitlen, kalla romanen självbiografisk?

Det finns ett slags bekännelse av Rydberg, som förlägger hans allra krassaste livserfarenheter till åren i Växjö. Den står att läsa i ett brev till Borchsenius 27 sept. 1877:

Tyvär tillbragte jag der två [år], och de äro de enda åren af min lifstid, som jag ser tillbaka på med verkligt obehag. Den invigning jag der fick i ynglingaålderns mysterier var sådan, att jag ständigt längtade tillbaka till mitt glada, fantasivärmande gosselif bland oförderfvade jämnarige i Jönköping.¹

¹ Ms i KB. Tryckt W. I, sid. 70.

Warburg, som dragit fram detta uttalande, har använt det dels för att visa Rydbergs vantrevnad i Växjö, dels för att datera det tillfälle, då denne efter egen utsago behövt en uppräckning av Per Wieselgrens nykterhetsagitation.¹ En sammanställning med ett par andra brev måste här göras.

Åren 1876—77 förde Rydberg brevledes en egenartad diskussion med en samskolelärarinna i Stockholm, Jenny Rossander. Det är i all anspråkslöshet en förpostfäktning till sammandrabbningen mellan kvinnoemancipationens handskemoral och den maskulina hygien, som triumferade i Giftas. Utgångspunkten var enighet om samskolans nytta för uppfostran till okonstlat umgänge mellan könen och tidiga äktenskap. Men divergenserna kommo så småningom i dagen. Jenny Rossander fann sig böra påpeka, att "äktenskapet är ej blott kroppslig förbindelse", och att "qvinnan har en annan och högre uppgift i lifvet än att vara skydd åt mannen". Med tidiga äktenskap hade hon avsett minimiåldern 20 år för kvinnan, 21—25 för mannen, medan Rydberg ville dra gränsen långt ned i tonåren, så nära pubertetsåldern som möjligt. "Ni vill, skriver hon, hindra dem [d. v. s. ynglingarna] från synd genom att tillfredsställa deras lidelser, likasom seger öfver oss sjelfva någon kunde vinnas utan strid. Tillfredsställelse medför mättnad, slapphet, och om några år skulle skolgossen känna leda vid sin barndoms maka". Hon tillät sig enligt analogislut från sitt eget kön betvivla sin motparts påstående, "att det ges i gossens lif en tid, då passionen är starkare än förnuft och känsla".

Rydberg lät inte omvända sig från sin "älsklingsidé". Han åberopade historiska exempel på vad Jenny Rossander kallat barnäktenskap, och han åberopade sina egna erfarenheter av de moderna missförhållandena:

Med egna ögon har jag sett för mycket af det onda, som alstras genom den manliga ungdomens onaturliga afspärning från den kvinnliga, och jag var själf knappt annat än en skolgosse, när jag iakttog, huru mycket ädlare, både i tänkesätt och lefnadssätt, och huru mycket finare i hållning och later de kamrater voro, som hade rikligt tillfälle att umgås med flickor

¹ W. a. st. och sid. 153.

och genom detta tillfälle ej heller förlorade hågen att vara ibland dem. Nu inträffar det ofta äfven med de gossar, som hafva hem och jämförelsevis goda hem, att skolan, hemläxorna, stilarna och kamratlivet aflägsna dem nästan helt och hållet från kvinnors sällskap. Följden är, att de bilda sig ett ideal af 'karl' sammansatt af alla de olater och uselheter, som äro bannlysta ur goda kvinnors närhet, men uppkomma och blomstra, där de äro fjärran, och att som ett naturligt komplement härtill följa låga föreställningar om det andra könet, och med slika föreställningar går ynglingen in i de år, då man enligt en nedrig, men allmän mening skall 'rasa ut' för att sedan 'stagda sig'.¹

Jag har citerat detta brevställe i dess helhet, emedan de — förklarligt nog — vaga uttrycken försvåra referat. Av samma art är ännu en bikt, som, om man korrigerar Rydbergs bekanta felaktiga åldersbestämning, även den träffar in på överflyttningen till gymnasiet. Han berättar, att minnet av modern under hans egentliga barndom varit flyktigt och fortsätter så: "Men efter mitt sextonde år, då striden för lifvet i yttre och inre mening på allvar började, började också ett temligen tråget umgänge med henne". (W. I, sid. 28.)

Efter dessa sammanställningar är det tid att återvända till Benoni. Utkastets notiser om hans gymnasisttid äro följande:

Benoni vill bli arkitekt, men beslutar först besöka gymnasiet. Här rummel, förföriska historier. Ludret, slagsmål. — — — Lektor Granhjem. Förebråelsen, budet. Modrens: »Glöm mig aldrig». »Min mor är min religion.» Benonis vandring från gymnasium. (Ms b.)

Man kan inte misstaga sig om att här åsyftas samma chockrande "invigning i ynglingaålderns mysterier", följd av samma inre kris, som breven beröra, blott att utkastet i stället för omskrivningar har en överraskande saklighet.

Ur litteraturhistorisk synpunkt har denna episod ett stort intresse, som motiverar dess framdragande. Den visar, att den sociala tendensromanen varit på väg att utvecklas till bildningsroman. Därtill fanns strängt taget ingen motsvarighet hos Dickens. Nationell

¹ WARBURG II, sid. 512—14. »Bref till Viktor Rydberg» och »Bref från Viktor Rydberg», Ms i KB.

konvention och personligt temperament förbjödo honom åtminstone varje djupare grepp på erotiken, bildningsromanens klassiska fyndort. Men den barnpsykologi, vars omsättning i dikt är Dickens' kanske största bragd, hade inte alltid varit så fragmentarisk och menlös, som den blev under hans händer. Ty han hade ej skapat den ur intet utan övertagit den från den känslösamma individualism, som hade sin första stora apostel i Rousseau. Hos Rousseau finns enheten av och den gemensamma utgångspunkten för de intressen, som var för sig utvecklade bildningsromanen och tendensromanen: det psykologiska intresset och det sociala.

Nämmandet av detta namn innebär här mera än antydning om den avlägsna riktpunkten för en lång litteraturhistorisk linje. När Rydberg 1877 i breven till Rossander behandlade det socialt-psykologiska spörsmål, som han tjugo år tidigare varit på väg att lägga in i Benoni Strand, gjorde han själv sammanställningen med det föregående seklets store pedagog: "Dock önskar jag stundom, att en ny och bättre Rousseau ville ännu i detta århundrade uppstå för att skriva en ny och bättre Emile".

*   *

Den politiska kris, vars återverkan på Rydberg jag i denna uppsats sökt följa, blev bestämmande för hela hans utveckling. För en lång följd av år — i viss mån hela sin livstid — införlivades han med den form av frisinne, som här karakteriserats och benämnts femtitalsliberalismen. I hans nästa diktalster, De vandrande djeknarne, äro de rousseauanska dragen från Rudenschölds samhällsprogram ännu tydligare än i den ovan analyserade romanen. Där efter går Rudenschölds inflytande kontinuerligt över i Hedlunds.

Mindre påtagliga äro de konstnärliga resultaten av prövningens år. Man torde efter den nu slutförda undersökningen ha rätt att kalla Benoni Strand ett starkt realistiskt konstverk. Men denna realism blev en isolerad episod i Rydbergs produktion, en ansats, som aldrig fullföljdes. De vandrande djeknarne är en tendensnovell av samma art — hembygdsskildring och aktuell social satir

— men konstnärligt betydligt svagare. Och när han ett par år senare slår sig på historisk diktning, gör sig ånyo en romantisk smak gällande vid sidan av den realistiska. Men cirkelgången är mera skenbar än verklig. Det nya inflytandet utövas övervägande av den franska romantiken på ett högre plan. Från den groteska fabriksromanen hade Rydberg för alltid emanciperat sig, när han skrev Benoni Strand. Då romantiken återvände, blev den ett medvetet fantasispiel mot bakgrunden av politisk och konstnärlig verklighetskänsla.